

ארץ-ישראל ביצירה העברית החילונית של יהודי עירק לפני 1948*

א. מבוא

יהודי בבל חיו בה ברציפות למעלה מאלפיים וחמש מאות שנה, עד עלייתם ההמונית לארץ. רוב רובם של יהודי עיראק, כ-122,000 נפש, עלה לישראל תוך שנה וחצי החל ביוני 1950. יהודי עירק היו יצירתיים בתחומים רבים, ובכללם גם בתחום היצירה העברית החילונית. אמנם נכונה הדעה, שעניינה של רוב הספרות שנכתבה בעברית בעירק היה דת והלכה: פרושים למקרא, סידורי תפילה, פיוטים, דרשות, ליקוטי דינים והלכות. אך היתה גם יצירה ספרותית עברית חילונית, שקיומה אינו מותנה במסר הדתי שלה. זו היתה יצירה לשמה, שלא נועדה לגיוון וליווי התפילה, והיא שייכת ליחיד ולא לציבור. היו בין יהודי עירק גם כאלה שכתבו כתיבה עיתונאית לעיתונים עבריים, מעשיות, ספרי לימוד, רשימות סיפוריות, מסות ומחזה בעברית, ובעיקר שירים ופיוטים.

מראשית הפיוט הקדום עד המחצית הראשונה של המאה הי"ד היתה תקופה של פייטנים בבל. מאז ועד ראשית המאה הי"ח לא נותר בידינו כמעט דבר מן היצירה הפיוטית העברית של יהודי בבל. ממחציתה הראשונה של המאה הי"ח ועד לאמצעה של המאה העשרים קמו הרבה משוררים בבל, מהם שבידינו שירים במספר רב מיצירתם. מהם שלא נותרו בידינו אלא פיוטים מועטים בלבד. רוב המשוררים חיו בבגדד. יוצרים מעטים נולדו בה והיגרו לארץ-ישראל, להודו, לסין, לארה"ב ועוד.

כמאיתם וחמישים השנים שקדמו לעלייתם ההמונית לארץ חיברו יהודי בבל למעלה מאלפיים שירים ופיוטים. חלק ניכר מהם הושפע משירת ספרד העברית בימי הביניים, רובם היו שירי-קודש, ומיעוטם שירי חול. נמצא בהם את סוגי שירת החול העברית בספרד בימי הביניים: שירי שבח, קינות, שירי הגות, שירי אהבה ושירי תלונה, שירי מוסר ותוכחה, חידות, שירי ויכוח, ועוד. על חלק ניכר מן המשוררים, כמו שאול יוסף ודוד צמח ניכרת השפעת שירת ספרד עליהם, מבחינה צורנית ותמאטית, מאוחר יותר, שירתם של משוררים כסלימאן מני ואחיו אברהם ברוך מני, הושפעה מהשירה העברית החדשה.

ב-1863 נוסד בית הדפוס העברי הראשון בבגדאד, ומאז ועד העלייה לארץ יצאו על-ידי בתי-הדפוס בעירק למעלה מחמש מאות ספרים בעברית, כשהמדפיסים היו גם חכמים יודעי עברית, שערכו את הספרים. עד אז, מהמאה השמונה-עשרה ועד מחצית המאה התשע-עשרה, הדפיסו רבני עירק את ספריהם בקושטא, ובמאה הי"ט, שלחו את ספריהם בעיקר לליוורנו. תכופות נכללו שירים אחדים בספר שעניינו דתי, פעמים אחרות נאספו שיריהם של משוררים אחדים בקובץ אחד, היו משוררים ששיריהם יצאו בקובץ משלהם, לעתים הפרסומים היו בכתבי-עת, בספרי פומונים שנדפסו בבל, הודו, ישראל, איטליה ועוד, ותכופות נשאר החומר בכתבי-יד. אברהם בן-יעקב עשה מלאכת איסוף ואצירה חשובה מאוד בספרו **שירה ופיוט של יהודי בבל בדורות האחרונים** (מכון בן-צבי, 1970), בו הוא פרסם כ-460 שירים ופיוטים מספרים

וכתבי-יד. לא כל יצירתם של יהודי בבל ידועה לנו, אפילו לא כל יצירתם שנדפסה.

שונים היו צינורות המגע בין ספרותנו החדשה באירופה ליהודי בבל. יהודי בבל נסעו לארצות אחרות ויהודים מאירופה ומארץ ישראל באו לבקר ואף לעבוד בבבל לתקופות שונות. יהודי בבל הזמינו לבבל מורים לעברית. הם היו מנויים על כתבי-העת העבריים שיצאו באירופה ובארץ-ישראל והזמינו משם ספרים בעברית. היו ביניהם עיתונאים-מדווחים, כותבי מאמרים, ואף פרסמו שם יצירות ספרותיות. צינור מגע אחר היה בתי הספר המודרניים שחדרו לעירק, ועמם הפצת לימודי חול ושפות זרות, שפתחו בפני יהודי בבל את עולם המערב. בעירק היו גם ספריות עבריות.

יהודי בבל עצמם, בתקופות שונות, הוציאו בטאונים עבריים, ששימשו גם כמקור מידע בענייני הקהילה וגם פרסמו בהם דברים ברוח ספרותית: **הדובר**, **ישורון**, **שמש ודרך החלוץ**. לימוד העברית היה חלק חשוב מהחינוך של יהודי בבל. ידיעת העברית של הפייטנים והמשוררים מופלגת ומפליאה. החינוך היהודי-העברי בבבל עודד והפריח את היצירה העברית. אין חידוש בעצם הקביעה, שיהודי בבל הביעו געגועים ואהבה לארץ, אלא בכך שאהבה זו הובעה גם בכתיבה וביצירה חילונית, בכללן שירים, רשימות, מחזות, מאמרים ואנתולוגיות לשירה. היריעה תספיק להדגים זאת.

ב. שירה

הרב צאלח מצליח (נפטר ב-1785) ובנו ניסים כתבו שירי עתאבה, בהם הם ביקשו גאולה. אין יודע את חלקי הבן והאב בהם. שירה זו היתה חיקוי לשירה הבדואית ומנגינותיה, ובה תוכחה וידידותית, גם כשהיא חריפה, ותלונה על הזמן. אדגים בשתי מחרוזות: "אבוא שערי ירושלים וברחוב/ ואעמוד עם בני ציון ובר חוב/ וכל ישר וזך לבב ובר חוב/ עליו יעלה בחגים הכתובה". הוא יבא לרחובות ירושלים כשהוא זך ("בר"), טהור מעוון ("בר חוב"), וכל זכי-הלב הבקיאים ("בר ונקי", יודע על בוריו) במצוות יעלו אתו לירושלים בשלוש הרגלים. ועוד: "אבוא שערי דלתיך ופשפש/ מקום לא נמצאו תולע ופשפש/ ואשר איש אשר ישוב ופשפש/ דרכיו אז ישועתו קרובה". אל שערי האל ודלתותיו הקטנות ("פשפש") הוא יבא, מקומות נקיים וקדושים, שאין בהם "תולע ופשפש", ואשרי מי שפשפש במעשיו כי רק כך יתקן דרכיו ויזכה בגאולה.

סלימאן-מנחם מני נולד ב-1850 בבגדאד, ונפטר בחברון ב-1924. ב-1855, בהיותו בן 5, עלה אביו לארץ-ישראל, והיה חכם באשי בחברון. מ-1905 עד 1924 היה הרב הראשי של חברון. סלימאן מני כתב כמאה שירים, ביניהם שירי שבח וקינות, שירי אהבה וידידות, שירי הגות, שירי תלונה, שירי ציון, שירי חשק, ועוד. בחייו פרסם סלימאן מני שירים ספורים, רשימות ספורות וסיפור קצר. שירו "על נמל יפו היפה" (בן-יעקב, 175-176) משנת 1892 מיוחד בכך, שהוא חי בישראל ויצא למסע ממנה, בעוד שעמדת היוצרים האחרים

היא של כיסופים מן הגולה בה הם חיים אל הארץ. בשירו של מאני מתוארת הפְּרָדָה כקשה מטעמים משפחתיים-אישיים, וגם מטעמים של קשר אל הארץ: "לאט לי ואשאף רוח צח מאדמת עליצות/ ארץ אשר בה סובבו כל שרשי עשתונות/ כי עוד מעט ולא תראינה עיני שוכני כליות/ קח נא נפשי, אך אל רוח ריח נרדם הט ועמוד." אין הוא יכול להפריד בין האהבה לארץ ולאנשיה. שורשי רעיונותיו אחוזים בעפר הארץ וקשה לבתקם. אהוביו מכונים, בעיקבות שירת ספרד, "שוכני כליותיו". מוכן הוא לתת את חייו ובלבד שיריח את בושם אהוביו, שנשארו בארץ.

סלימאן מאני השאיר לנו גם "שיר לאהבת עיה"ק חברון ת"י"ב (שם, 176-179). המתנחלים עוד עשויים לגלות מחדש את שירו ולהביא לו עדנה. חברון היא "יפה נוף משוש כל תבל", היא קדושה, קברי אבותינו בה, פעם נהרו אליה "אלפי רבבות ישראל", אין הוא יכול להיפרד ממנה, קוציה נעימים לו "מכל גני חמד" שימצא בנדודיו. אדגים בבית אחד מתוך אחד-עשר בתי השיר: "אלק ברחוק/ לקראתך ארוץ קץ איים לשבת הויך/ עבדך אסור בכבל חנך צבית תפארתנו."

שירי-ציון אחרים של מאני מבטאים קשר בל יינתק עם הארץ. "קווי לאל כי עוד ישיב שבותך/ אל ארץ אבות בה עוז תשוקתך", פונה הדובר השירי אל נפשו (בן יעקב, שם, ע 173). שירת אהבת ארץ-ישראל של מאני פטריוטית: "ומי זה אשר לו לבב אנשים/ לא תיצוק בו חיבת ארץ מולדת/ לא לא, חי נפשי נשבעתי וחי אל/ לא אעמוד מנגד כאורח/ רק כגיבור ארוץ בכוח ואל/ ולה אקריב דמי עלי מזבח". מיהו האיש, שאהבת ארץ מולדתו אינה זורמת בעורקיו, אותה מולדת, שהאבות שפכו דמם עבורה, והעם מקוּן על אובדנה תמיד? הדובר השירי מוכן לרוץ כגיבור (עפ"י תהלים יט, ז) ולהקריב חייו עבורה. בשירו "בחלותי בתשוקת ירושלים" הוא כותב: "סערתי תוך ים תשוקתך/ נמס לבי באש אהבתך/ כלתה נפשי לנשיקתך/ ועיני לך תמיד צופיה".

מרדכי ששון (עירק, 1852) כתב, בין השאר, שירי עתאבה, שביטאו גם כמיהה לגאולה ולארץ, דוגמת המחרוזת הבאה: "פדה נפשי מיד אדום וערב/ ושירי זה יהנה לך וערב/ והבט כי פנה היום וערב/ השיבנו לך אלי נשובה". הוא מבקש להינצל מידי ערבים, לשיר לאל שירי ערב, ולעת ערב כששערי השמים פתוחים עדין מבקש הוא: "השיבנו...נשובה" (עפ"י איכה ה, כא).

משה פתייא (נולד ב-1830) כתב אף הוא שירי עתאבה. במחרוזות אלו הוא מבקש: "הקם עירי וגינותי ושלח" (ישלח"י - שדה שלחין, שמשקים אותו), שם בית-המקדש וכליו, ובה הרי צפת, חברון ונהר גיחון, ערי האבות חרות בה (בן יעקב עמ' 300-302). אדגים במחרוזת אחת: "השב גמול לחיק נחת ושמה/ אשר שמו עירי חרבה ושמה/ מהר בנה מעון קדשך ושמה/ נתעלסה יחד בטובה." הוא רוצה שהגויים (נחת ושמה, מבני אדום, בראשית לו, יג) יקבלו כגמולם על החריבם את הארץ שהוא רוצה בבניינה. מהי אותה ארץ-ישראל אליה הוא נכסף? שם "ערי ציון, צפת, חברוני", היא "בית ה'", ובה "עיר ההוללה" (ירושלים, לפי יחזקאל כו, יז), שם ביתו ונהו של הדובר השירי ועיר ששון (בן-יעקב, עמ' 303-304).

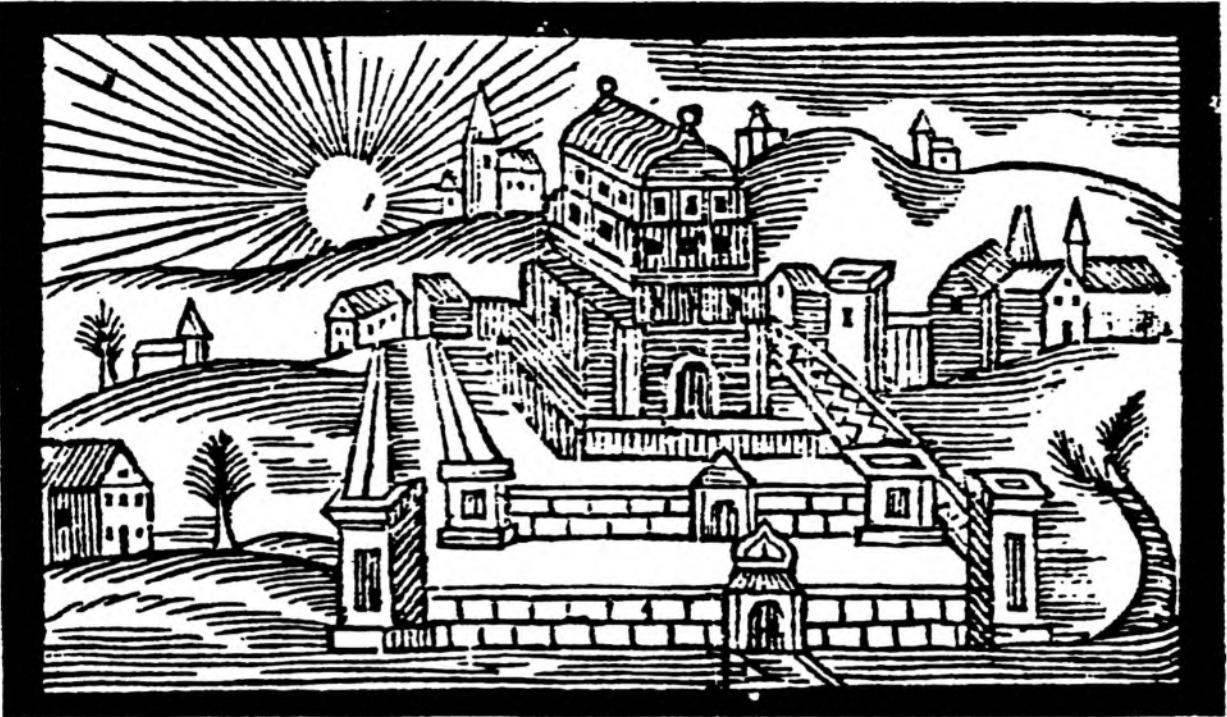
יוסף חיים (1835-1909), גדול רבני בגדאד בדורות האחרונים, שפרסם כששים ספרים, חיבר כמאתיים שירים ופזמונים, ששבעים מהם הגיעו לידינו, וחלקם עוסק בארץ-ישראל. כך, למשל, כתב "לכבוד ארץ ישראל הקדושה השייכת יזכנו לראותה", הפותח במלים אלו: "אל הארץ חמדה טובה/ אך אך אך/ מי יעלנו / כי אני חולת אהבה/ אך אך אך/ מי ירפאני" (בן יעקב, **אוצר השירים, החיבורים והדרשות של**

הרי"ח, 1994, עמ' 58). בכתבו על הגלות, הוא המחיש את הקינה והשיממון בארץ המצפה לגאולה: "במקדשך לב צורח/ קול כחולָה הוא יצריח/ קול בת ציון תתיפת/ לאל חי תפרוש כפיה" (שם, 87). הארץ "יפת עינים ותמה" אף בשממתה, אך עם בוא הגאולה ימשול בה בן דוד. "נאזר בה צדק מתניו/ לא ישפוט למראה עיניו/ כשמש יאיר, אז ינהיר, ויזהיר, אור פניו/ וגם לא למשמע אזניו/ יוכיח בדת ותורה". בן דוד בארץ "יזכה לרוח נכונה/ דעת ויראה עליונה", "ושפט בצדק דלים/ ינחם בדרך ישרה" (שם, 88). תורה וצדק הם המאפיינים הבולטים של הארץ, שהוא נכסף לגאולתה.

עזרא חדד פרסם בישראל (1921, מס' 3, ה) שיר בשם "ההצלה". ישורון היה שבועון דו-לשוני, כתוב עברית וערבית באותיות עבריות. כתב-העת הוגדר בשערו כ"עיתון ספרותי, חברתי והיסטורי". אביא את השיר: "חרש דום/ יד מלטפת שערות/ רוטנת קום/ פתח דלתי שער / יד צנומה רועדת/ נימי לב/ במבטה החד דוקרת/ כאב לי/ הוי הצילה הצילה/ קמתי למולה בחשכה/ ואלפף את גופתה/ הוי מה חמה לבתה/ עת רועדת מקרה// גוה מלא פצעים/ פניה פני להבה/ הזהר צועקת ממכאוב/ אל תאחר השעה/ לשוא תבקש פה רופאים/ תכינה סם רפואה/ פצעו הם אנושים/ ואין לי מזור בגולה/ קחני אל המולדת/ ושם תמצא תחבושת/ הוי הצילה הצילה".

בשיר מופיעה כנסת-ישראל בדמות אשה, שמתחננת בפני הדובר השירי להציל אותה על ידי העלאתה למולדת. הדמות הנשית של כנסת ישראל מפורטת לאורך השיר, על ידה הצנומה, מבטה, לבה, גופה, פניה. החריזה בשיר דקדוקית, דוגמת "שערותי"-שערי", שהן גם צימוד. השיר נושא מסר ציוני מובהק. כנסת ישראל חיה חולה בגולה, ולא יימצא לה מרפא שם. המסר שאליו חותר השיר מובע בבית האחרון, ומודגש על ידי מבנה הבית, השונה מכל קודמיו, הבנויים לפי מתכונת הבית הראשון, והרתמוס הגובר בבית זה מבטא אף הוא את דוחק השעה.

ספר שירי התחייה של אהרן ששון ב"ר אליהו נחום (עירק, 1877. עלה לארץ ב-1936. נפטר ב-1962) יצא ב-1925. בחלקו הראשון - מבחר משירי ציון, ובחלקים האחרים בעיקר שירי המשורר עצמו. המבחר כולל שירים מאת נ.ה. אימבר, ח.נ. ביאליק, מ.צ. מאנה, י.ל. גורדון, מ.מ. דוליצקי, יעקב כהן, ר' יהודה הלוי, ועוד. השירים אינם מופיעים לפי סדר כרונולוגי, ולעתים הם "מעובדים". גם שיריו של אהרן ששון עצמו מביעים שוב ושוב געגועים לארץ-ישראל. השיר הפותח את אוסף שיריו של המשורר, "התגעגעות" (חלק ב, עמ' א-ב), הוא דיאלוג בין העם היהודי, המבקש מציון לפתוח שעריה בפני בניה, לבין ציון, המחכה לבניה בכליון-עיניים. השיר "נחמה" (עמ' ג-ד) הוא דיאלוג בין כנסת ישראל לאל השב את שבותה, ובשורת-התשועה של אחרית-הימים בפיו. ב"התעורר-רות" (עמ' ה-ז) מודיע האל לכנסת-ישראל, שהגיע זמן התחייה והישועה. כל משאלות הלב תתמלאנה במולדת ("המולדת", עמ' ז-ח), שהיא, בין השאר, "ארץ גבורינו/ ערן בחורינו/ צניעות נשינו/ מחסה בנותינו." בשיר "התחייה" (עמ' ח-ט) הגיעה עת תחיית העם ושובו לארצו, עת לאחדות ולחלוציות, עת של חיים בארץ לאור ערכי התורה, ואף להתחיית השפה העברית. בשיר "תנועה הלאומית" (יא-יב) פונה המשורר לכנסת ישראל להתנער מתרדמת הגלות ולהשתתף בתחייה. על היהודים כולם ללכת בעיקבות החלוצים ה"זורעים, נוטעים... בונים, סוללים" במולדת. על כולם לתת את חלקם למען השי-בה לארץ: "חושי עשות את מנתך". ההיסטוריה מלמדת, שאין להאמין בעמים, הם רק "ישוסו חמדותיה" של האומה. התחייה צריכה להיות ארצית ורוחנית: "קומי, דברי בלשונך/ ...בתרבותך הורי בנך". הארץ היא "מקלט מבטח", "נווה

בית-המקדש.
ציור מתוך
הגדה עתיקה

קיתי לא"י, באותו זמן קיבלתי מכתב מא"י, מבני יוסף, אשר בקשני כי אכנס ולו רק לחודש אחד... כתבתי לו שיר זה"י. בשיר לא מובע שום ספק בכך, שראוייה העלייה לארץ-ישראל שיסבלו בעטייה געועים ופירוד משפחה, אם הכרחי הדבר. "היש כואב כאב הרחיק ילדיו/ ויש עשוק כגולה מידידיו?" - שואל הדובר השירי בתפארת הפתיחה של השיר שאלה כלל-אנושית, המביעה את תמצית השיר. הוא נחלץ לענייני המסויים של השיר בבית יב, ומביע את כאבו על כך, שכאשר היה קרוב לארץ ישראל, אליה הועלה בנו על ידיו בעלייה בלתי חוקית, הוא לא יכול לבקר את בנו ולו לביקור קצר. הוא "כמו רעב ויש לו פת בסלו/ וכצמא והמים בכדיו" - יש לו משפחה, אך אין הוא יכול לרוות את געועיו אליה. הזמנת הבן את אביו לביקור כרוכה בסיכון, "היש נחת לחותה אש בידינו", תוהה הוא, כשהצימוד והרמז - "היחיתה איש אש בחיקו/ ובגדיו לא תשרפנה" (משלי ו, כב) - מבליטים את הרעיון. "יחיד שב אבי לעירק, לאחר שהעלה את משפחתו לארץ, והחרוז הפנימי מדגיש את ביטוי הכאב. משורר מתון-מזג זה היה היוצר הראשון מבין יוצאי בבל בעת החדשה, שנתן ביטוי ספרותי למפח-נפשם של יהודי בבל על מנת חלקם בשנות החמישים בישראל. בשירו "כנף שמש אשר הפאה עננים" (בן יעקב, 535-434) הוא מנה את שבחם של יהודי בבל - הם ישרים, נטשו הונם ועלו, הם ידועים בנועם וחוץ יחסייהם, חכמים, מחברי התלמוד, ביניהם גאונים. "בני בבל אשר גלו ועלה ועזבו שם לבנינים והונים/ בדוקים הם בשפר יחסייהם/ חקוקים הם בספר תחכמונים". הם קיוו להתלכד ולהצליח בארץ, אך בארץ רוחם התרוקנה - "נבקה"י, בלבם שאון ומהומה ("סאון"י), אי-אפשר לנחמם בנחמות-שווא ("יין"י): "והנה נבקה רוחם בקר-בס/ ולבותם בלבותם סאונים/ ולב אישים ביין לא ינוחם/ רצוף מחל ולא יעלה עשנים". אי-אפשר להסיר את כעסם ("עשנים"י) ולהחליפו במחילה ("מחלי"י) כלפי היישוב הוותיק בישראל, שהפלה בין בניו, וחלביש חלק מהם בכתונת פסים. "במצב זה התנוח המדינה"י, תהה, הלא עם שמפלה יוצר תסיסה. המשך יבוא

רבצו"י של העם. בשיר אחר מבהיר הדובר השירי, שאין די בתחינה ותפילה, צריך לקום ולעשות. פעלים רבים, קצב מהיר ונמרץ בטורים קצרים וחוזרים (בחרוזים דקדוקית) מתארים את החיים הנמרצים, החדשים בארץ-ישראל: "להיות נטרנים/ יוגבים גננים/ לגדל יונים/ סקל אבנים/ לזרוע זרעונים/ לנטוע גנים/ לבנות מעונים...". וכו'. בשיר "ידידי, השכחתם" (טו-יו), הוא פנה לעם לעלות לארץ. בשיר "ידידי, השכחתם" של יהודה הלוי שואלת כנסת-ישראל את האל האם הוא שכח את קרבתו אליה, בשיר שלפנינו שואל האל את העם האם העם בעת תחייתו שכח את חיו בארץ: "ידידי, השכחתם/ חנותכם על הרי"י, ומזכיר: "האם יש לכם תקוה/ בלתי ארצי, קן מבטח...". בשיר "האחדות" מעודד המשורר את האחדות בין בני העם, שלהם אל, תורה, ארץ, לשון ומורשת משותפים. לכולנו "ארץ אחת היא ציון"י, על כן "פנו עלו בני ציון"י.

פורענות ובקשת גאולה בארץ קושרו תכופות ביצירת יהודי עירק. כך, למשל, קינתו של **מנשה שהרבאני** (עירק, 1881, נפטר בישראל, 1960) על הפרעות ביהודי בגדאד בחג השבועות, 2-1 ביוני, 1941, הסתיימה בבקשה מהאל לבנות את ארץ הקודש, "חוק שבותי ישיבה/ מהר אל הארץ הטובה/ ואת עיר ציון יטיבה/ ויחזיר העטרה"י. כך גם קינתו של **שלמה צלאח שלמה** (עירק 1896, עלה ב-1951, נפטר ב-1961) על אותן פרעות מסתיימת בשאלה-משאלה: "בנך כבודך מתי תנחם/ ומתי תבנה בית מקדשיהם"י, וזכרי פסוקים שונים מחדהדים באזנינו, ביניהם - "כלו עיני לאמרתך, לאמור מתי תנחמני?" (תהלים קיט, פב), ו"מתי תעשה ברודפי משפטו"י (שם, פד). פרופ' שמואל מורה (בספר: **שנאת יהודים ופרעות בעירק**, 1992, עמ' 190) רואה בקינה זו כמפורסמת בכל הקינות העבריות שכתבו על פרעות אלו.

דוד צמח (עירק, 1902, עלה ב-1949) נתן ב-1945 בשירו "היש כואב כאב הרחיק ילדיו"י, ביטוי לחוויה אישית הנוגעת בארץ-ישראל. בראש השיר הוא הבהיר: "... נסעתי אני ובני משפחתי לדמשק ומשם הייתי מעלה אותם עלייה בלתי חו-

ארץ-ישראל ביצירה העברית החילונית

של יהודי עירק לפני 1948*

(המשך מן הגליון הקודם)

ג. רשימות, מסות, מחזה

סאלימאן מני, שראינו משירתו, כתב גם פרוזה. לענייננו נוגעת רשימה ציורית-אינפורמטיבית על חברון, שפרסם בהצבי (תרמ"ה, שנה א, גיליון כה). רוח של אהבה לארץ בכלל ולחברון בפרט שורה על הרשימה. אציג את משפט הפתיחה שלה: "עיר הקדש חברון, היא העיר אשר בחרו בה אבה"ק זיע"א [זכותם תגן עלינו אמן]. בה המליכו את אברהם אהוב ה' לראש עובדי אלהים, משם זרח שמש מלכות דוד צבי ממלכות, היא קרית ענקים הגבורים אשר בארץ, ועד עתה היא הראשונה בארץ ישראל אשר תוכל להתפאר באומץ לב יושביה, אף כי מצער היא, ויושבת ברוכסי הרים, כיונה בחגוי הסלע".

חמש החוברות של "ישורון: עיתון ספרותי, חברתי והיסטורי", כתב-העת שיצא בבגדאד ב-1921 ונסגר לאחר חמש חוברות, כולן מכילות חדשות מישראל. לענייננו מעניין במיוחד מאמר על "האבדות בישראל", שהתפרסם בהמשכים בשלוש החוברות הראשונות של ישורון. הכותב מבחין בין הגירה לזמן קצוב מן הארץ, ברשות האל, תוך שמירה על הצביון הלאומי ושאיפה מתמדת לחזור למולדת, מצד אחד; לבין הגירה שלא ברשות האל, שסופה טמיעה ואיבוד זהות, מצד שני. בבבל היתה תקווה להטמיע את היהודים על ידי מתן שוויון זכויות להם, אך הם שמרו על ייחודם. גם דחיקת העם והפעלת לחץ עליו אך הגבירו את ייחודו. כך נשמרו היהודים, בדרך-כלל, מטמיעה והתבוללות, ועוד יגשימו את תכליתם וישובו למולדת.

מהם גבולות הארץ, אליה ישובו היהודים? מהם השטחים, שצריכים להיות בה כדי שתתיה שלמה? בגיליון הרביעי של ישורון מתמודד כותב המאמר עם השאלה, ולאחר עיון במקורות שונים ובקני מידה שונים הוא מסכם: "...אין לפנינו גבול היסטורי אחד כי אם קביעת גבולין מנקודות שונות ומתקופות שונות. יש ארץ ישראל במונן רחב מאד ויש ארץ ישראל מצומצמת מאד".

רבים מחיבוריהם של תלמידים בני 13-15, שפורסמו בבטאונים העברי שמש, שיצא בבגדד בשנים 1930-1933 על ידי בית הספר שמאש, הביעו כמיהה לארץ גם כשכתבו על נושאים אחרים. כך, למשל, בגיליון הרביעי של שמש (תמוז תרצ"ג) כתב סלים בכור על "קורות טיול אחד", שבמהלכו דימה לעצמו שהוא בתל-אביב. "העיר כאלו משכה אותי אליה מיד בזרועות אם. ואפול עליה לנשקה ולחבקה בחיבה יתירה. וארגיש ואני בתוך עריסתנו העתיקה הנבנית מחדש שהנני נושם אוויר ארצנו המעודד את הנפש כי שם מרחפת על הכל רוח אבותינו הגדולים... ומה אורה נפשי כשהרגשתי, ולו דק אחד בדמיוני, כי אין עלי לשאת את הגלות..."

"תנועת החלוץ הבלבית" נוסדה ב-1934. בשבעה עשר סניפי התנועה היו 2,000 חברים, לתנועה היו שני בטאונים

בערבית ושני בטאונים בעברית, שהודפסו בסטנסיל. הבטאונים העבריים היו ניב, שבו דווח על פעילותה של המחתרת, ודרך החלוץ, שהיה בטאון מדריכי תנועת החלוץ. שמות הכותבים ושמות ערי מושבם מופיעים בכינויים מחתרתיים.

קריאה בדרך החלוץ מצביעה על כך שהיה בבגדד גרעין חלוצי שהיו לו צורך ויכולת לתת לעצמו ביטוי ספרותי בעברית, ועיקר מטענו הרוחני-יצירתי התמלא מאהבת הארץ. אינני טוען שלפנינו קבוצה של סופרים ומשוררים. עם זאת, נחשף לפנינו עולמם של צעירים חולמים ולוחמים, מלאים אהבה לארץ ונכונות לתת הכל למען אהבה זו.

בדרך החלוץ מס' 1 (סיון תש"ה, 1945) כתבה כרמלה ב' (ברטה סופר) מ"תל אביב" (בגדד), רשימה תחת הכותרת "מה ענתה הציפור למשורר?" זו היתה תשובה-תגובה מקורית ומפתיעה לשירו של ביאליק ולשאלותיו ב"אל הצפור" (תרנ"א, 1891). בשירו תוהה ביאליק על הקורה בארץ, ונמצא בשיר ביטויים לכאב וסבל, יגון, קינה ובכי, תלאות, חולשה, הוא משמיע "רק קינים רק הגה ונוה". כתבה כרמלה ב':

"מה לך, משורר טוב, למה כל היאוש והבכי, היסורים והיגון? האם בשביל להיות משורר בכי ויאוש ניתנו לך כשרונות משורר מצויין? עליד להיות משורר העידוד, משורר החיים והתקווה... הבכי יביא מוות ולא חיים. החיים הם בשובך לארצך החמה, היפה. שם חיים וחופש, עתיד ותקווה. שם העבודה היא סוד החיים והאושר, מקור הברכה והשלום בשביל האדם והאדמה... ידידי... הגיע הזמן לשוב למולדת, לחיי כבוד ועצמאות, לחיי חופש ויצירה, לבנות את תרבותנו החדשה בעולם. בארץ חלומותיך ושיריך החלו חיים חדשים, יפים, חיי שלום ותנועה, חיי עבודה חלוצית..."

... ועכשיו, ידידי, הבה אל המולדת, אל העבודה, אל עולם חדש, עולם של שמחה ואור."
גם חבר התנועה אליהו כתב באותו גיליון תשובה לי"אל הציפור":

"מארץ ציון העזובה... הבאתי שלום לך, המשורר. בצות קדחת מכסות ארץ מולדתך ואיברים נקטעו מגופה... מעטות ובדדות הן עתה הידים היהודיות, הסוללות דרך ובונות. עיני המעטים צופות לבאים, לממשיכים... קום, בן-אדם, השב לציון הדרה, רפא מכותיה ורפא גם לך ממצוקת הגלות... בראש זקוף ובצעדים אמיצים תצעד קדימה, מזרחה, לדרור..."

בגיליון מס' 6 (סיון תש"ו) מצאנו מענה נוסף לי"אל הציפור", הפעם על-ידי אברהם מבגדד. בארץ "אין תלאות, רק אושר ועבודה", כתב, "עמק השרון לבש ירק בגדו", בארץ "ישראל היה לעם כיתר העמים", ועל כן: "מסרו לי האחים במולדתם/ לך לך מארצך וסע לשם/ לחירות ולחופש היא מלחמתם/ תמהר נא, מאחר להשתתף עמם".

בגיליון מס' 4 (כסלו תשנ"ו) הביעה דנה (רינה דלומי-ששון) את תקוותה, שחברי החלוץ שעלו כבר לארץ "יראו ויוכיחו

היהודים "הרוצחים" ה"מחבלים" ו"המנצלים" וכו', נרתע כשהוא מגלה לפניו יהודי חדש, חזק הקשור לאדמתו - ב... חבל של הקרן הקיימת לישראל. "הקשר" המטאפורי מוחייה למעשה קשירה של ממש, והיהודי מבין שהחיים והאושר "טמונים באדמה", והוא יוכל למצאם בעזרת מעדרו, והיהודי מקדיש את חייו לאמא-אדמה, לביעור קוצים, להפרכת השממה, לביעור העוני, ולהפיכת ארץ ישראל לגינתם של היהודים באשר הם שם. לא נשאר אלא לשיר את "שיר השלום והאהבה והברכה". 1949 - ובפנינו צירוף של תקווה וחזון: הקשר לארץ ירענן את העם, אֵל ליהודים להתפתות לרדת מהארץ אליה עלו, כאשר היהודי יהיה חזק וקשור לאדמתו כוחו ירתיע את אויבו, והיהודי החדש ישתתף ביצירת עולם חדש בלי לנטור למייסריו.

ד. סיכום

אהבת ארץ ישראל, עם ישראל ותורת ישראל על ידי יהודי בכל בכל הדורות היא גילוי ישן נושן. בהרצאה זאת התמקדתי בביטויים חילוניים לאהבה זו. מצאתי ביטויים אלה בשירים, מאמרים, רשימות, מחזה, אנתולוגיות ועוד. לא פסחתי גם על כותבים לא ידועים, שדבריהם, דווקא בשל היותם אנשים מן השורה, ייצגו את הרבים. ככלל, אין לדבר במסגרת זו על יצירות "קאנוניות" ו"לא קאנוניות", כי יצירות אלו טבעו בתהום הנשייה, גם בהשפעת ההנחה שלא נוצרה ספרות חילונית בעירק ויהודי עירק לא היו שותפים לספרות העברית החדשה עד עלותם ארצה. קווי התמונה, שהיו גנוזים בכתבי עת נשכחים וביצירות מפוזרות, הצטרפו אחד לאחד, והצויר הסופי, הקולקטיבי, שהצטרף מן הקווים האינדיבידואליים, הינו מלא אהבה, כבוד וגעגועים לארץ-האם, המעוצבת כמענה הוודאי לכל הצרכים. היחס הנלכב לארץ-ישראל הוא ביטוי לאופי חיי-הרוח של יהודי בבל ולערכים שטיפחו בבית ובמוסדות החינוך. מי שעסקו היום בהוראת עברית גם במקומות שיושבים בהם מיליוני אחינו אינו יכול שלא להתפעל ממה שיצרה בנושא זה של אהבת הארץ אחת מתפוצות היהודים במזרח.

* הרצאה בקונגרס הבינלאומי החמישי של משגב ירושלים, האוניברסיטה העברית בירושלים, יולי 1997. נושא הקונגרס היה: "ארץ ישראל ומדינת ישראל בתודעתם של יהודי ספרד והמזרח".

לוחיקים ביותר שבארץ, כי היהדות שלנו מסוגלת לא פחות מאחרים להשתתף במלחמת השחרור והגאולה... עלינו להת-מיד בהליכתנו על גשר-ההגשמה שבנינו מהגולה לגאולה..."

צביה מ"תל-אביב" (בגדד) כתבה באותו גיליון בלהט תמים ואידיאליסטי: "מי ישלח לי קצת אוויר / לנשום אותו, ובחיי אמשיך, / אוויר מולדת רחוקה, / אוויר מולדת קרובה, / ארץ האבות הקדושה - / כי חולת מולדת אני..." יש אפקט מרגש לזהותן האחת של המלים "מולדת" ו"אהבה", מכוח אפקט הרמיזה "חולת אהבה אני" (שיר השירים ה, ח).

שושנה (ארבלי-אלמוזלינו) מצאה עצמה יום אחד בקיבוץ:

"מסביב מרבדים ירוקים, ומהפרדסים נצצו תפוחי-זהבה מבינות לעצים הירוקים... כל הזמן שרנו שירים עבריים אשר למדנו אותם בגולה, הרגשתי את עצמי כאילו בגן-עדן... - כל זאת, עד שניעורה מחלומה. כך גם התפלל אליעזר (יעקב אלעזר) מ"חיפה" (בצרה) בשיר: "מי יתנני צפור כנף/ אעוף מבד אל ענף/ עד אבוא אליך אמא/ אלי, אלי כנף תן לי..."

בדרך החלוץ מס' 8 (אלול תשי"ט, 1949) הוקדש מדור מיוחד לספרות. נמצא כאן מחזה, מאמר וסיפור. את המחזה **המשיח** כתב **אמנון** (היו ארבעה שכיניים היה אמנון) מבגדד. ארבע דמויות במחזה: היהודי הנודד, הקהק"ל המואנשת בדמות ילדה יפה, אליה הנביא הנשמע ואינו נראה, וילד גוי. הסמליות קלה לפענוח: היהודי תועה בעלטה - אינו מוצא את דרכו להגיע ליעדו, הוא רעב ופצוע, זקוק לתמיכה מעשית ורוחנית של אל ואדם, אך אין מי שיתמוך בו, גם שער-השמים נסגרו בפניו, ועל כן אין לו אלא להישען על כוחותיו. "חיות טרף" רעבות נקרות על דרכו - אלה הם עמים שמאיימים על קיומו, ושוב ה"שמים" שותקים, ורק צללי כוכביהם נראים. וה"רוח" מאיימת, הלא היא רוח הזמן סביבו, ועימה - "קוצים ודרדרים" דוקרים בדרך, מכשולים לאין ספור. הטבע, השמים והאדם כמו חברו יחד להקשות עליו את דרכו.

אכן התקיים ביהודי "אתה בחרתנו" - אך "לצרות וליגע": המולדת היא האם הקוראת לבנה הנודד לשוב אליה. בארץ מרגיש היהודי ב"רעב דורות, רעב לאוכל ולשלום, רעב ליצירה ולאהבה". העשירים מתכחשים ליהודי זה, ולשווא הוא מבקש לשכנע את החרדים לסייע לו בטענה שהוא בא "לבנות את המולדת שאתם מתפללים בעדה בכל יום". בצר לו הוא מבקש עזרה מחוץ לעמו, מן העולם כולו, וגם זה אינו מוכן לעזור. בצר לו ובאשו, כשהוא המת-החי, בוקע קולו של אליהו הנביא המבשר לו על גאולה ממפלות ותלישות, כי שער-השמים נפתחו בשבילו.

היהודי מבקש בקשות צנועות: "אינני יודע איך מתפללים. אינני יודע איך לדבר אליך, תן לי יד חזקה להוציא את לחמי מאדמה זו, תן לי יד חזקה להגן על עצמי מפני האזבים הרבים". והמחזאי חזה לגנד עיניו יהודי החי על אדמתו, יהודי שמוטל עליו להתגבר על "הקולות המפתים שקוראים" לו לעזוב את ארצו לאחר שובו אליה. לפני העלייה כבר ביקש את הכוח לגבור על פיתויי הירידה. הפיתויים הם חומריים - הזחב והעושר והמנוחה והאצילות מפתים אותו להגר אל הארצות שמעבר לים, אך היהודי נחוש בדעתו: "מחרשתי היא זהבי ואושרי, ושדי הוא רכושי ומנוחתי". אולם לא די ליהודי שהתגבר על פיתויי החומר, אפשרויות רכישת ההשכלה והמדע שמעבר לים קוראות לו ומפתות אותו להיטמע: "אני העולם. שכח את יהדותך ובוא אלי... אתן לך את האור והמדע והכלי". היהודי רוצה ליצור אור משלו, להאיר בו את ביתו הקטן והחדש, הלא היא מולדתו, ועתה הוא חזר ל"מקור האושר והחיים והאהבה", אל האדמה, שהיא מקור כוחו של כל עם, והיא המרענת את העם בארצו. הגוי, המבקש להביא מוות על

HISTADRUTH

on the

INTERNET

Tune in on the INTERNET for news about

HISTADRUTH IVRITH OF AMERICA

web site-<http://www.hist-ivrit.org>
e mail-general@hist-ivrit.org